

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

На правах рукопису

ГУДИМА ІГОР ПЕТРОВИЧ

МОЛИТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ РЕЛІГІЙНОГО
КУЛЬТУ І ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ

Спеціальність 09.00.11.-
релігієзнавство

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

КИЇВ -1996

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі філософії національного аграрного університету

Науковий керівник – доктор філософських наук, професор
Дулуман Є.К.

Офіційні опоненти:

1. Доктор філософських наук, професор **Закович М.М.**

2. Кандидат філософських наук **Шуба О.В.**

Провідна організація – Полтавський державний педагогічний інститут
ім. В. Г. Короленка.

Захист відбудеться "27" вересня о "14" год на засіданні
Спеціалізованої Вченої ради Д. 01.25.05. в Інституті філософії
НАН України, 252001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту філософії
/ 252001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4 /.

Автореферат розіслано "14" серпня 1996

Вчений секретар

Спеціалізованої Вченої ради
кандидат філософських наук

Головащенко С. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Одним із чинників процесу духовного відродження нашого суспільства є той неосяжний духовний спадок, який несе у собі релігія. Посттоталітарна суспільна думка прямує по напруженому і складному шляху викристалізування свого власного відношення до цінностей християнської релігійної традиції. Виявилось, що могутній творчий імпульс, іманентно властивий новозаповітнім текстам, здатен не тільки до відродження цілих пластів моральної свідомості, але і до заповнення того духовного вакууму, що успадкувало суспільство від епохи тотальної безрелігійності. В цьому відношенні вивчення функціональності молитви, як найважливішого прояву і складової релігії, що найбільш повно втілює і розкриває всю її сутність, актуальне і своєчасне. Всебічне і глибоке її дослідження можна було б розглянути як, певним чином, відповідь на практичну потребу суспільства у конструктивному розумінні особливостей християнської традиції і опануванні специфічної природи релігії взагалі.

Вивчення релігії та її складових, в тому числі (або насамперед) молитви, набуває культурологічного значення, оскільки за умов панування релігійного світогляду вся культура людства була органічно пов'язана з релігією, ґрунтувалася на ній, наснажувалася нею. Сказане підсилюється тим, що за певних умов молитви були найважливішим знаряддям накопичення індивідами певного релігійно-світоглядного потенціалу і прилучення їх до релігійних образів і уявлень. Проте молитва сама є явищем і елементом культури, що заслуговує на окреме і самостійне дослідження.

Втім молитовний досвід – це не тільки досвід прилучення до ірраціонального, а й досвід осягнення людиною самої себе, оволодіння собою, співставлення себе із зовнішньою необхідністю розвитку. Відтак в дослідженні молитви досить виразно прослідковується і звучить **ЛІТВ Ш. В. Стефаняк** Молитва здатна компенсувати, заповнювати вакууми реального життя, створю-

вати певні позитивні противаги негативним величинам людського існування. Тому в умовах сьогодення пильна увага до неї як до могутнього знаряддя релігійної розради і зняття надмірної психологічної напруги є нагальною потребою часу.

Будучи найдавнішим інститутом будь-якої релігії, молитва водночас є релігійним феноменом, що заслуговує пильної уваги дослідників. Протягом багатьох десятиріч ні в колишній радянській, ні в українській філософській думці не проводилося будь-якого комплексного філософського дослідження феномену молитви, хоча в минулому (а за кордоном безперервно) звернення до студій молитви було невід'ємним компонентом релігієзнавчих і філософських праць. Актуальність теми обумовлюється також тим, що попри великий інтерес сучасних дослідників до релігійної проблематики, складових і проявів релігії, саме молитва не стала об'єктом спеціальної уваги науковців. Важливість окремого дослідження молитви посилюється ще й тим, що молитва, за влучним зауваженням німецького психолога В.Трільхааза, є "найінтимнішим і найскладнішим для описання елементом суб'єктивної релігійності".

І, нарешті, вивчення молитви, в широкому її розумінні як комунікації, інтеріорізованого діалогізму важливе і актуальне щодо загально-світоглядної проблеми усвідомлення людського спілкування взагалі як найважливішої цінності людського буття.

Ступінь розробленості проблеми. В дослідженні сутності релігії, її складових і проявів накопичено певний обсяг знань. Це, насамперед, стосується методологічних принципів аналізу релігійного феномену, що сформульовані в теоретичних дослідженнях Е.К.Дулумана, А.М.Колодного, П.І.Косуки, О.С.Онищенка, В.К.Танчера та інших. Варто відзначити авторів, в працях яких плідно розроблялися різні аспекти проблеми специфіки і структури релігійної свідомості. В цьому відношенні для дисертаційного дослідження важливе значення мало докладне висвітлення її Ю.Ф.Борунковим, Б.О.Лобовиком, І.М.Яблоковим, Д.М.Угриновичем.

Аналіз елементів релігійної обрядовості базується на теоретичних дослідженнях культової сторони релігії М.М.Заковича. З проблем генези, становлення і особливостей функціонування релігійного культу автор звертається до розвідок В.П.Москальця. Важливі результати аналізу культу, як найважливішого і найпоши-

ренішого виду релігійної діяльності, містяться в працях О. Б. Черткова. Безпосереднє відношення до теми нашої праці мали дослідження, в яких робиться спроба виявити соціальну сутність обрядовості, вивчити її роль в передачі соціального досвіду новим поколінням і канали цього процесу. Тут значним виявляється доробок Д. М. Угриновича, Г. О. Шербаєва. Психологічний аспект дослідження релігійного культу представлений у працях В. Г. Носовича, К. К. Платонова, М. А. Попової.

Перспективними видаються роботи, присвячені дослідженню відношення "релігійний досвід - процес становлення особистості". Публікації К. І. Ніконова, В. В. Століна, І. М. Яблокова істотно поглиблюють відомості щодо внутрішнього досвіду самопізнання, діалогізму самосвідомості і дозволяють, врешті-решт, наблизитися до опанування проблеми зв'язку молитви із процесом становлення релігійної особистості, формуванням у неї різних рівней Я.

Втім сучасний стан досліджень в сфері культової сторони релігії демонструє факт зростаючої уваги саме до молитви, появою чисельних публікацій присвячених їй. Серед них важливим видається дослідження семантики і ритму деяких найавторитетніших ранньохристиянських молитов, здійснене Н. О. Мускелішвілі і Ю. А. Шрейдером, яке, втім, строго лінгвістичне за характером. Спроба розгляду молитви в аспекті її комунікативної функції і відповідно ставлення до неї як до тексту, диференціюючи її ритуальний аспект, запропонована Є. К. Дулуманом. Важливі теоретичні положення щодо специфіки ранньохристиянської молитви і особливостей біблійної поезики визначені Г. П. Чистяковим.

Для дослідження теми важливе значення мали праці, в яких здійснено загальний аналіз молитви. Серед них твори І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Л. Фейєрбаха, В. С. Соловйова, М. О. Бердяєва, С. І. Франка. В своїй праці автор враховував проведені дослідження специфіки молитви як найважливішого засобу зносин і спілкування з надприродним, що має місце в творах Ф. Шлейєрмакера, В. Джемса, М. Бубера, Дж. Фрезера, на цінні зауваження щодо окремих аспектів молитовного феномену, що містяться в працях М. Гюйо, Дж. Леуби, В. Трільхааза, Сема Д. Гіла, М. Еліаде.

Відаючи належне науковій значимості доробку названих вище авторів, варто відзначити водночас важливість всебічного і

систематичного вивчення молитовного феномену. Адже з цієї проблеми відсутні не тільки широкі фундаментальні дослідження чи праці, виконані в жанрі дисертації, але й спеціальні розвідки, присвячені цілісному і логічно завершеному баченню молитви. Зважаючи на це, значимим постає розгляд молитви більш загально і універсально, до того ж підхід до неї не тільки як до релігійного ритуалу, але і як до процесу спілкування із трансцендентною сутністю, як до тексту цього спілкування, вивчення якого ускладнено семантичними, інформаційними і літературними особливостями мови, що його виражає. В контексті вивчення молитви як тексту відомий дефіцит наукового інтересу має питання функціональних можливостей мови. Потрібна спеціальна увага до функцій молитви, каналів її впливу як на окремого індивіда, так і на групу єдиновірців, з'ясування її ролі в структурі релігійного комплексу. Відсутній науковий аналіз проблеми типології молитовних актів. Не існує будь-якого детального і докладного порівняльного дослідження молитви. Предметом спеціальної уваги повинно стати питання культурнотрансляційної функції молитви, специфіки, каналів і умов її впливу на культуру.

Звідси метою дисертаційної роботи є всебічний і ґрунтовний аналіз феномену молитви, виявлення її специфіки, дослідження генези, становлення, особливостей функціонування молитви у життєдіяльності окремого індивіда та релігійної громади, її сутнісного ядра і різноманітних проявів, впливу на культуру. Реалізація цієї мети потребувала вирішення кола питань, що знайшли відбиття у логічній структурі дослідження і склали його основні завдання:

- дослідити феномен молитви, виявити загальні методологічні основи аналізу специфіки молитви: визначитись у типології молитовних актів, вказати на особливості, що дозволяють диференціювати молитву від інших мовних актів релігійного і нерелігійного характеру;
- провести аналіз молитви стосовно основного релігійного відношення Я і Ти, особистість і персоналізоване надприродне;
- висвітлити психологічні основи молитвословлень, дослідити канали, специфіку і результати впливу молитви на окремого віруючого і релігійну громаду;
- визначитись у можливостях впливу молитви на культуру, розкри-

ти причини, механізми і особливості такого впливу:
 – розкрити специфіку і роль молитви у ранньому християнстві;
 виявити особливості відображення змісту і духу християнських
 молитов у культурі християнізованих народів.

Методологічна та теоретична основа дисертації. В дисертаційному дослідженні використовувались різноманітні загальні методи пізнання: загальнофілософські, спеціальні загальнонаукові і окремонаукові, теоретичні і емпіричні методи. Дисертант додержувався принципу об'єктивності, історизму, широко застосовував каузальний аналіз і типологічний метод дослідження. Автор виходив з погляду на молитву як на явище духовної культури людства, принципове і неупереджене дослідження сутності якої дозволяє наблизитися до адекватного розуміння певної сфери духовного світу людства, його духовної спадщини. Це, власне, і передбачало дослідження окреслених проблем і викладення їх мовою толерантності, терпимості, світоглядного плюралізму тощо. І, нарешті, молитовний діалог – важливий засіб процесу становлення релігійної особистості, осягнення людиною самої себе, знаряддя зняття надмірного психологічного навантаження, тобто в її дослідженні досить виразний людинознавчий аспект, а відтак аналіз окресленого кола питань вівся під кутом зору проблеми буття людини, її сутності, мети і сенсу життя, цінностей.

Емпіричним матеріалом для дослідження стали тексти молитов, що містяться у Святому письмі (Торі, Біблії, Корані), у релігійних збірниках, кодексах (зокрема у Талмуді), різноманітних іудейських і християнських молитвословах.

Наукова новизна дослідження. В дисертації здійснено релігієзнавчий аналіз феномену молитви, результати якого дозволяють стверджувати, що інтимний, широсердний, персоналізований діалогізм як безпомилковий показник і прояв поправді "живої" релігії, складає сутнісне ядро відношення Я і Ти, віруючий і надприродне, що є квінтесенцією релігійності і, водночас, виступає найважливішим і найпоширенішим засобом реалізації цього зв'язку, формою зносин із надприродним і спілкуванням із ним.

В рамках проведеного дослідження автором здобуті результати і висунуто ряд положень, що складають елементи новизни:
 – порівнюючи молитву і магичні обрядово-ритуальні форми доведено, що молитва, яка початково і одвічно відчувалась і усвідом-

лювалась причетною до сфери божественного, орієнтуючи людину до найдосконалішого із світів, пов'язуючи із трансцендентним, якісно відрізняється від магічних замовлянь і заклинань наявністю вертикального відношення і зв'язку Я і Ти:

- встановлено, що найважливішим засобом зв'язку і зносин віруючого і надприродного є молитва, загальна база типології і класифікації якої детермінується характером і спрямованістю прагнень і почуттів віруючого, що відбиті у тексті молитви; що показниками, за якими молитва відрізняється від інших мовних актів нерелігійного і релігійного характеру є органічний зв'язок її тексту із природним і спрямованість індивіда на безпосередні комунікації із ним;

- сутнісним ядром молитви є її текст, до того ж, якщо ідеї, уявлення, образи, відтворені в тексті молитви і релігійні почуття, що виникають під час молінь, є внутрішньою, змістовною, ідеологічною стороною молитовної діяльності, то специфічні елементи релігійної постанови-жести і рухи адорації (паралінгвістичні засоби комунікації), якими передувалась, супроводжувалась і закінчувалась молитва, оформляючи акт зносин із надприродним, виступають як зовнішня, формальна сторона молитви, видимий її прояв в рамках релігійних відправлень;

- будучи найбільш характерним проявом специфічних зносин із надприродним, найбільш універсальним, прийнятливим, звичним і легким засобом зовнішнього виразу релігійних поглядів і почуттів, молитва виступає найпоширенішою формою релігійної діяльності, сумарним результатом якої є задоволення певних релігійних потреб і формування, активізація у віруючого релігійних ідей, уявлень, збудження відповідних емоцій;

- з позиції внутрішнього діалогізму, аутокомунікації доведено, що молитва є важливою формою збагачення релігійного досвіду, самоаналізу, становлення в особистості образів власного Я, пошуків сенсу життя тощо;

- встановлено, що інтимний, утаємничений діалогізм, іманентно властивий християнській релігійній доктрині, є живою і діючою душею всіх проявів боговшанування християнських громад;

- виступаючи у християнстві як засіб особистого спасіння, молитва проголошується богословами провідною християнською чесно-стю, дотичною за маєстатом до християнської Любові: вона не

тільки постійно домінує у ритуально-богослужбовій практиці раннього християнства, але є важливим елементом християнської культури.

Теоретична та практична значимість дослідження. Зважаючи на малодослідженість у вітчизняній філософській літературі феномену молитви, проведений релігієзнавчий аналіз є спробою заповнення вакууму, що утворився у цій галузі знань. Окрім того він сприяє подоланню розриву, що утворився між рівнем вітчизняного наукового інтересу до молитви і сучасним станом вивчення проблеми за кордоном і водночас поглиблює наші знання про релігійно-культову діяльність, допомагаючи конструктивніше наблизитися і усвідомити його (культу) особливості, а відтак і опанувати специфічну природу релігії взагалі. Тобто теоретичний матеріал і концептуальні узагальнення можуть бути використані у подальших дослідженнях молитви взагалі і християнської молитви і молитвотворчості зокрема, у наступних розвідках щодо питання впливу молитви на культуру, у розробці спецкурсів з проблем генези християнського культу.

Апробація роботи. Зміст дисертації відображено у ряді публікацій автора. Теоретичні висновки та основні положення дисертаційного дослідження апробовані у виступах і наукових повідомленнях на науково-методичному семінарі професорсько-викладацького складу Українського державного аграрного університету "Професіоналізм і творчість в учбовому процесі" (Київ, 1993), на міжнародній науковій конференції "Петро Могила : богослов, церковний і культурний діяч" (Київ, 1994), на міжнародній науковій філологічній конференції "Творчість Т.Г.Шевченка в контексті світової літератури" (Черкаси, 1995), на міжнародній науковій філологічній конференції "Людина в творчості Т.Г.Шевченка" (Черкаси, 1996), на Всеукраїнському колоквиумі "Феномен релігії : природа, структура, функціональність" (Київ, 1996). Матеріали роботи апробовані також при читанні лекцій, веденні семінарських і факультативних занять із студентами Національного аграрного університету (Київ) і Черкаського інженерно-технологічного інституту.

Дисертація розглянута і рекомендована до захисту на засіданні кафедри філософії Національного аграрного університету.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох

розділів, висновків, бібліографії і додатку. Поставлені завдання і предмет дослідження цілком закономірно обумовлювали необхідність розгляду молитовної комунікації стосовно домінативного релігійного відношення Я і Ти; праксеологічного аспекту молитовної діяльності, її мети, змісту, суб'єкту, способів і результатів; простежити особливості культурно-трансляційної функції молитви як одного із елементів духовної культури людства. Її можливостей в передачі норм, ідей, цінностей новим поколінням (1 розділ). Аналіз цих проблем дав можливість з'ясувати ряд положень гносеологічного і аксіологічного характеру, спертися на них при висвітленні початкових етапів генези християнської молитви, її особливостей і місця в системі християнського віровчення, специфіки функціонування в духовній культурі християнізованих народів (2 розділ).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дисертації, аналізується стан її розробленості: формулюється мета і завдання дослідження, показана її новизна, розкриті методологічна і теоретична основи дисертації, її значимість і джерела.

У першому розділі "Молитва: сутність і явища" розглядаються закономірності виникнення, генези і функціонування у життєдіяльності особи і релігійної громади, молитви, її сутнісного ядра і різноманітних проявів, впливу на культуру; окреслюються основні методологічні принципи дослідження.

Перший параграф - "Молитва як засіб відношення". Суб'єктивний план релігійних відносин вбачається у визначених відношеннях людей до гіпостазованих істот. За зразком дійсних взаємин констеллюється зв'язок Я і Ти, відносини гіпостазованих істот між собою. З іншого боку, модифікації вихідних та виникнення на їх основі нових релігій обумовлювалися розвитком усієї сукупності відносин "людина - надприродне", які необхідно властиві більшості розвинутих релігій.

Діалогізм іманентно властивий цим зносинам у різноманітних дивергентних культурах реалізується чисельними засобами, домінуючими серед яких є вербалізовані. Широкому спектру релігійних традицій відоме як спонтанне спілкування із надпри-

родним, так і наявність формульованих текстів, що опосередковують подібні зносини. Присутність відносин Я і Ти, які реалізуються у спілкуванні, передбачає взаємність, що диференціює молитву від магичних обрядово-ритуальних форм, з якими молитва, як, зрештою, і увесь культ, генетично пов'язана. Від вербалізованих ритуальних форм магії, що практикує горизонтальні контакти із цілком матеріальними речами і явищами, відповідь на які або сумнівна, або імпліцитна, молитва якісно відрізняється принципом вертикалізму, "відкритістю" людини в напрямі Бога, універсальність комунікацій із яким засвідчує історія релігій народів світу. У вертикальній спрямованості віруючого, піднесенні його в молитвах до трансцендентної сутності утримується свідчення того, що духовне начало в людині стає провідною детермінантою її буття, всіх проявів її існування.

Способами фіксації і опосередкування змісту молитовного діалогу, специфіки звернення і зустрічі із надприродним, виступають відповідні релігійні ідеї, догмати, доктрина, які, найбільш адекватно відбиваючи почуття залежності, були полишені морального характеру. Іntenція віруючого індивіда на чудесне, як прояв цього почуття, що приймає і забарвлює початкові відношення людина - Бог, послаблюється із появою світових релігій, де моральний компонент наповнює і детермінує як концептуальний елемент, так і культову практику. Синхронізуються із цим процесом зміни у відношенні до молитви: змінився тип молитов, що переважають в арсеналі засобів спілкування із надприродним, словесні (молитовні) формули відіграють все більш важливу роль посередництва у структурі відносин Я і Ти, що реалізується, втім, як через вербальні комунікації, так і через безмовну молитовну практику (як інтровертоване переживання і реалізацію зв'язку), індивідуальне рефлектування, пов'язане із внутрішнім розкриттям Бога.

В універсальних релігіях, де утримуються уявлення про Бога - особистість, мотиви індивідуальної містерії починають домінувати в структурі відносин Я і Ти. Поряд з індивідуальною ширяться молитви, що відрізняються за статевою, віковою, професійною ознакою репрезентуючих їх функціонерів релігійної діяльності.

Персоналізовані уявлення про Бога є основою взаємності,

яка можлива між особистостями. Втім ідея абсолютної особистості неминуче призводить до змін форми, через яку реалізуються подібні зносини, форми, що поступово набуває вигляду доктрини самопоринання, злиття із Богом, що спирається на відомі формули самоототожнювання, подібні, виголошеній Христом (Ів. 14:10).

Спрямування до "вічного трансцендентного Ти" є універсальна тенденція організувати релігійне життя певним чином, яка, врешті рещт, призводить до виникнення віри, а потім і до практичної реалізації відношення людина – надприродне у культурі. В цьому відношенні зв'язок Я і Ти, що є квінтесенцією релігійності, будучи зафіксованим каноном, догматами, хоча і уявляється незмінним, та все ж не статичним. Безпомилковим показником анігіляції, скініння релігійних відносин, втрати їх динамізму, індикатором інфляції релігійних почуттів виступає молитва, коли вона вже не є гарантом дійсної зустрічі із Богом, а є "ерзацем" релігійності, "коли все важче, – за висловом Мартина Бубера, – всім неподільним еством говорити Ти... ."

Другий параграф – "Молитва як елемент релігійного культу." Для культових відправлень як практичного моменту двосторонніх відносин, які реалізуються у спілкуванні, подібне спілкування виступає як діяльність, зміст якої складає основу його (культу) внутрішньої структури. Серед знарядь комунікації із надприродним, як певних суспільно вироблених субкультурних знакових систем (обрядів, церемоній, ритуальних танків), важливим засобом фіксації релігійних значень і смислів є молитва, яка, втім, постає найпоширенішим видом релігійної діяльності, праксеологічний аспект якої доцільно розглянути за змістом, предметом, суб'єктом, засобами, способами і результатами.

Молитва сягає своїм корінням магічних замовлянь і заклинань, поява яких стала можливою на початкових етапах становлення мови, коли відбувалося ототожнення звукового комплексу і значення. Оскільки молитва є однією із соціальних форм об'єктивації релігійної віри в діях релігійного індивіда або громади, то специфіка молитвословлень виявляється в їх ідейному змісті і спрямованості. Проте, релігійна свідомість не тільки обумовлює зміст молитовної діяльності, але і знаходить своє безпосереднє відбиття в ній у вигляді молитовного тексту, що виступає як внутрішня, змістовна, концептуальна сторона молитви. І, хоча

сприйняття інформаційного навантаження тексту молитви, як специфічного набору слів, що опосередковують зносини із божественною сутністю, спирається не на об'єктивну перевірку, а на суб'єктивну впевненість, на віру, в них, окрім доктринальних, теологічних, відтворені історичні, етичні, естетичні елементи релігійної культури, тобто адекватний дійсності зміст. Дистинкція молитвословлень, а відтак і типологія, і класифікація їх, ґрунтується на здатності розрізняти характер і спрямованість прагнень і почуттів того, хто молиться, які відбиті в тексті молитви.

Зміна сутності, засобів, способів культових дій, специфіки всього молитовного спілкування знаходиться в залежності від рівня розвитку уявлень про предмет поклоніння. Логіка цього процесу з необхідністю йшла по лінії спиритуалізації, розвитку, що дозволив найпримітивнішим замовлянням і заклинанням, які характеризуються примусовим (силовим) впливом на надприродне і абсолютизацією зв'язку між магічним ритуалом і очікуваними наслідками, через найраніший тип молитов – прохальні, що з'являються на етапі анімістичних вірувань як вербальний компонент і супровід жертвоприношення, метою яких є вже служіння (поклоніння) надприродному (духу або Богу), згодом еволюціонувати до славословів, подяк, ухвальних молитов розвинутих релігій, що втрачають жebraцьки-прохальний характер, а мають за мету особисті інтимні стосунки із надприродним, досягнення почуття безпосередньої близькості, злиття із ним і наслідки яких вбачають не в чуді, а в сфері морально-психологічного життя особистості.

Органічність зв'язку текстів молитов із ідеєю надприродного відрізняє молитву від інших мовних актів нерелігійного і релігійного характеру, хоча релігійні читання і декламація, які за змістовною основою пов'язані із надприродним, не можуть бути визнаними різновидом молитвословлень, оскільки процес їх виголошення полишений спрямування на безпосереднє спілкування із надприродним і носить самодостатній, суто інформативний характер. Стосовно нетелістичних традицій, де розуміння молитви як акту спілкування із персоналізованим надприродним неможливе, окремо слід розрізняти чисельні релігійні мовні акти (мантри, клятви бодхісатів, декламацію Священного писання у будизмі тхеравади), що мають певну схожість із молитвами, особливо в

аспекті їх чисельних функцій.

Розгляд молитви за суб'єктом релігійної діяльності важливий, бо дозволяє дослідити становлення молитви разом із становленням самої релігії, усвідомити специфічну природу і генезу колективної і індивідуальної молитви, достовірно встановити час і обставини їх виникнення, окреслити коло носіїв релігійних відносин, виявити мотивацію участі в молитовній практиці.

Істотним знаряддям збудження у віруючих релігійних почуттів і прилучення їх до релігійних образів і уявлень є певні засоби молитовної діяльності, які супроводжують, активізують і оживлюють мовний акт (культова споруда, релігійне мистецтво, культові предмети).

Підкреслюючи комунікативне призначення молитви, варто відзначити, що поряд із вербальними (мовними засобами) значна роль у процесі спілкування із гіпостазованими істотами належить невербальним, так званим паралінгвістичним способам комунікації (ритуальні дії, жести, руки, тип вибраної пози, міміка, тембр, темп, гучність голосу, модуляції, що властиві мові тощо), що включені у мовне повідомлення і передають, поряд із вербальними, змістовну інформацію; до того ж молитовні послання повинні тісно пов'язуватися із ритуальним елементом для досягнення комунікативного ефекту. Якщо сутнісне ядро молитви, її змістовну, внутрішню сторону складає текст, то ці специфічні елементи релігійної постанови є зовнішньою її стороною, видимим виявом молитовної діяльності.

Внаслідок тенденції до регламентації молитви шляхом певних правил, норм, приписів вона, будучи на початку вільним і спонтанним проявом душевного поривання, спрямованого на спілкування з надприродним, все більше набуває вигляду застиглих формул, текст яких формалізується, канонізується, а виголошення передбачає дослівне слідування. Окрім змісту (ідейного і емоційного) релігійних вірувань і змісту молитви, способи її виконання залежать від засобів культу. Втім, на основі певних ідей та уявлень санкціонуються як способи, так і засоби виконання молитви, що мають символічне значення. Стереотипи молитовних дій передбачають певну їх повторюваність впродовж визначених хронологічних відрізків.

В сучасних монотеїстичних релігіях молитва, що входить в

якості невід'ємного компоненту в усі види богослужінь, є найважливішим елементом релігійного культу, без якого важко уявити існування релігійного комплексу.

Третій параграф – "Функціональні особливості і можливості молитви." Молитва, з одного боку, втілює у собі певні явища людської психіки, а з іншого – є найважливішим засобом актуалізації у свідомості індивіда релігійних образів та уявлень, а відтак постійною корелятою адекватного усвідомлення її специфічної природи є звернення до її психологічних основ і каналів впливу як на окремого індивіда, так і на групу єдиновірців, що дозволяє опанувати мотиви і потреби, які спонукають індивідів до участі у функціонуванні релігійних громад і досягнути рушійні сили, що лежать в основі релігійності.

Молитви є засобом прямого впливу на свідомість віруючих, функціональне призначення яких полягає у тому, що вони складаються з метою повчання настанов і впливу на індивідів в питаннях віровчення, доктрини, догматів, специфіки релігійних традицій, що особливо актуально щодо найавторитетніших молитов – символів різних релігій, де зміст релігійної ідеології, положення віровчення систематизуються, концептуалізуються. Легкість, загальнодоступність, позавікова її специфіка роблять молитву ефективним педагогічним і виховним явищем, оскільки через свідоме повторення текстів молитов відбувається опанування змістовною стороною релігії (передача інформації від теоретичної до буденної релігійної свідомості) і передача інформації про неї іншим упродовж релігійного спілкування.

Сам же молитовний діалог, комунікації, що лежать в основі внутрішнього досвіду самопізнання, діалогізму самосвідомості, живлячи релігійність індивіда, одночасно сприяють становленню у нього образів власного Я, виявленню індивідуального смислу життя і, врешті речт, стають найважливішим чинником процесу становлення релігійної особистості. До того ж певні ідеї, уявлення, відтворені в текстах молитов, самі по собі дають вирішення окремих світоглядних, моральних проблем і суперечностей людського буття, задають певні канонічні стандарти, еталони, максими, міжособисті регулятори, що забезпечують його цілеполагання і смислополагання.

Молитва є фактором динаміки релігійних почуттів, трансфор-

мації негативних почуттів у позитивні, емоційної розрядки (катарсис), могутнім знаряддям зняття надмірної психологічної напруги, досягнення стану спокою, задоволення, в процесі якого значна функціональна роль належить таким психічним явищам як наслідкування, навіювання, емоційне зараження. Проте, динамічний стереотип протікання релігійних почуттів у ході богослужіння, що призводить до релігійного катарсису не єдиний в своєму роді, - в основі релігійної розради лежать також релігійні процеси, що відбуваються впродовж сповіді, покаяння (в тому числі і молитовного).

В процесі молитвословлень задовольняються потреби віруючих у спілкуванні, як специфічному спілкуванні з надприродним, так і комунікації віруючих між собою. Виступаючи іноді як єдиний зовнішній вияв релігійності і належності віруючого до певної релігійної групи, церкви, секти, деномінації, молитва зміцнює ту чи іншу конфесійну спільноту (інтегративна функція). В ході богослужінь задовольняються також естетичні потреби віруючих.

Результатами молитовної діяльності є задоволення певних релігійних потреб і активізація, формування релігійної свідомості.

Четвертий параграф - "Причини, механізми і особливості впливу молитви на культуру". Логічно завершеного (а не фрагментарного) вигляду уявлення про молитву набудуть при дослідженні її культурнотрансляційної функції, передумов, специфіки і напрямів її впливу на культуру. Формою передачі матеріальної культури є предметна. Об'єктивними ж носіями в сфері духовної виступають певні знакові системи, насамперед мова, сукупністю значень яких здатен в процесі культуротворчості оволодівати індивід. З цих позицій вплив молитви на культуру, якщо молитву розглянути як мовний акт, що цілком узгоджується із уявленнями про неї як про процес людського спілкування із надприродним, слід пов'язати із мовними актами, із словом. Їх функціональною специфікою. Вона, в процесі комунікації, пов'язана із передачею інформації (інформативна функція). Втім молитва, якщо це не формальний ритуал, а дійсно широчердна зустріч із Богом, передбачає емоційне відношення до висловлюваного матеріалу (чим вона, до речі, істотно відрізняється від розумової безпристрасності медитації), яке стає можливим з-за

того, що слово нестатичне, воно виконує свою "креативну функцію" (Т. Біленко) завдяки валентності, модальності, емоційної наповненості мовних актів, яким властиво не тільки повідомляти, але й переконувати, обіцяти, наказувати тощо (спонукальна функція): виступати фактором збудження або зміни характеру емоційних переживань (експресивна функція).

Саме мова (в тому числі і мова молитви – її текст) є формою фіксації релігійних значень і смислів, їх функціонування, актуалізації, відтворення і передачі новим поколінням. Підвищений же емоційний стан, характерний для молитвословлень, найбільш сприяє трансформації набутих знань у переконання, формування яких передбачає ціннісно забарвлене моральне і емоційно-психологічне відношення до знань, з яких, врешті решт, формуються ідеали, які орієнтують індивіда у його духовно-практичній діяльності. До того ж широкий загальний моливот, де резюмувалися догмати, доктрина, здатен продемонструвати ідеї, тісно пов'язані із позачасовими істинами, абсолютними і загальнозначущими, що ставали орієнтирами у світоглядних, морально-психологічних пошуках індивідів і релігійних груп.

Втім молитва є не тільки фактором збудження відповідних емоцій, закріплення певних ідеалів, норм, ціннісних домінант, а й важливим чинником формування так званої культури почуттів, коли внаслідок екстеріорізації, виявлення специфіки внутрішнього психологічного життя особистості, її неповторних екзистенційних станів назовні, людина пізнавала і опановувала себе.

Ритуал молитви, як найбільш стійкої культової прояви, що передбачає жорсткий стереотип дій, неухильність у виконанні, активно "копіюючись" новими поколіннями, чіпко вплітався у культурну діяльність, духовне виробництво людства, відтворюючи, окрім певних стереотипів поведінки, певні ідеї, уявлення, почуття.

У другому розділі – "Генега християнської молитви (на прикладі християнської молитви "Отче наш")" розглядаються особливості і місце молитви в системі християнського віровчення, початкові етапи її становлення, відображення змісту і дуку християнських моливот у культурі християнізованих народів.

В першому параграфі – "Специфіка і роль молитви у християнстві" підкреслюється, що особлива роль молитви у хрис-

тиянстві пов'язана із тим, що християнство, відмовившись від жертвоприношень і інших специфічних обрядів національних релігій, відсунувши на задній план символ (символічні дії обмежуються простим і природним стоянням при молитві), сформувало своє власне, до тих часів невідоме іншим релігіям відношення до неї. Молитва, будучи проявом безпосереднього, інтимного, необмеженого обрядовими умовностями відношення до Бога, здобуває у християнстві величезного значення, стає центральним елементом культу, єдиним зовнішнім виявом релігійності віруючих. Подібне ставлення християн до обрядовості, яку на початкових етапах генези культу репрезентувала молитва, було обумовлено наступними причинами: власна специфіка християнства, яке апелювало і зверталось до духовних запитів особистості, вимагала інтимності, якій найбільше відповідала молитва; бідність специфічно християнської культової практики перших віків; ідея спіритуалізованого богослужіння, в центрі якого знаходилася б молитва, була підготовлена логікою історичного розвитку іудейського культу і найбільш відповідала новому духовному рівню розвитку тієї епохи. У християнському віровченні молитва стає, певним чином, ключем до таємниці людини (звичайно, у християнському її розумінні), бо через неї відбувається пробудження внутрішньої людини, дотичної божественного світу, яка знаходиться в латентному стані. Цей шлях від зовнішньої, мирської, тварної людини через молитву до внутрішньої, яку апостол Петро називає "захованою людиною серця в нетлінні лагідного і мовчазного духу" (1 Пт. 3:4) є шлях до християнського спасіння. В цьому значенні молитва як засіб особистого врятування розглядається богословами як найважливіша християнська чеснота: до того ж, дійсно християнською добродієм визнається тільки тоді, коли вона відзначена молитвою. Більше того, вище молитви, як чесноти, Отці церкви ставлять лише Любов на тій підставі, "що молитва-чеснота особиста, а Любов - всеосяжна" (Преп. І. Лествичник).

Разом із особливим ставленням, що сформувалося у християн до молитви, модифікувалася, змінюючись, і сама молитва. Певна "доступність" Бога, який, разом із піднесенням людини до Нього, сам нисходить назустріч віруючому (догмат боговтілення), відкривала нові, невідомі раніше перспективи в сфері особис-

тої комунікації із ним. Цей процес почав усвідомлюватися як доктрина самопоринання, особливий морально-психологічний стан повного єднання із Творцем і розчинення у ньому. Наявність подібного стану, вільного від необхідності здійснення жертвоприношень і концентрації уваги на виконанні символічних (ритуальних) дій передбачала викристалізовування свого власного, специфічного відношення до тексту, до слова. Вони мали цінність остільки, оскільки забезпечували входження і підтримання подібного стану, який був необхідною умовою забезпечення двостороннього контакту Я і Ти. Відповідно віровченням засуджуються нещирість, велемовство і інші прояви квазімолитовних станів, як несумісні із християнською парадигмою молитвословлень: тексти християнських гімнів і молитов стають короткими і лаконічними; християнство широко використовує, пропагує і запроваджує безмовну молитву, що наближує його до містичних традицій, де подібна практика переважає.

Другий параграф – "Молитва "Отче наш" – прецедент і парадигма християнських молитвословлень. Підходи до вивчення". Парадигмою і прецедентом власне християнських молитвословлень є Господня молитва "Отче наш", текст якої, викристалізовуючись у результаті пульсації ранньохристиянської богословської і екзегетичної думки, представлений в Євангеліях. Ця унікальна молитва, чие авторство сягає засновника християнської релігії Ісуса Христа, початково ставала одним із найважливіших знарядь формування світогляду (змісту віри) християн. Моральні максими, декларовані в ній, зачіпали складну систему поведінкових детермінант, якими наповнювались психологія, культура стосунків багатьох поколінь християнізованих народів.

Феномен молитви "Отче наш", яка, з моменту свого виголошення, активно впливала й істотно змінювала світогляд християн, хвилював людство давно, свідченням чого є чисельна кількість звернень останнього до неї і різноманітні види матеріалізації її образно-символічного матеріалу у культурі християнізованих народів. Та інтерес цей не випадковий, бо молитва Господня, будучи, за висловом А.Гарнака, ключем до Євангелій, ініціює прозеліта у найбільш повне осягнення християнської символіки, дозволяючи доторкнутися до найбільш глибоких витоків християнської релігійної традиції. У цій місткій образно-понятійній системі

гранично узагальнені і сконцентровані глибинні і суттєві величини християнства. Увесь його теологічний, екзегетичний, аксіологічний і загальнокультурний досвід взагалі включений в молитву, "аплікований" у ній, немовби для подальшої розгадки її змісту. Зібрані у ній абсолютні і загальнозначущі спрямування і прагнення людства були спіритуалізовані авторами цієї молитви, що тільки посилило їх позачасову актуальність.

Третій параграф – "Формування молитви "Отче наш" і становлення християнства: синхроністичність". Найвні документи, джерела, в тому числі і новозавітні Священні книги дали можливість простежити процес зародження молитви "Отче наш" разом із зародженням християнства. Становлення молитви "Отче наш" синхронізувалося з процесом становлення самого християнства і продовжувалося вже після канонізації текстів Євангелій. Варіант молитви "Отче наш", викладений євангелістом Матвієм, став загальноновживаною богослужбовою формою, а версія молитви Господньої євангеліста Луки зазнала змін навіть в Євангельському тексті.

Історія формування молитви "Отче наш" експлікована через порівняльний аналіз версій молитви Господньої, представлених євангелістами Лукою і Матвієм і варіантом, що утримується в "Дідахе", переконливо свідчить про те, що аутентичний текст молитви Господньої, що дійшов до нас у викладі євангеліста Луки, найбільш відповідає букві і духу первісного християнства. Ті ж необхідні зміни, модифікації, що їх вносив у первісний текст молитви Господньої євангеліст Матвій, були вимогою, констатацією і проявом реалій нової епохи. Це була вже нова ідеологічна парадигма, змістом світоглядної орієнтації якої були нові соціально-культурні потреби прозелітів греко-римського світу, який християнству ще доведеться завоювати. Специфіка редакційних додатків євангеліста Матвія є свідченням і показовим прикладом еволюціонуючого християнства, широко зацікавленого в прозелітизмі, яке активно трансформувало іудейський спадок, пристосовуючи його до більш витончених потреб і смаків прозелітів, на яких розраховувала християнська громада.

У четвертому параграфі – "Специфіка і види відображення молитви "Отче наш" у культурі християнізованих народів" показується, що молитва "Отче наш" не лише постійно домінує в життєдіяльності всіх християнських громад, але також посідає важ-

ливе місце в різних сферах культури християнізованих народів.

Аналізуючи виключно різноманітне і багатопланове функціонування образно-символічного матеріалу молитви Господньої (богословські, екзегетичні, наукові тлумачення і коментарі її тексту, художні парафрази загальновідомих формул, подальший їх змістовний і смисловий розвиток: нетрадиційні форми і методи втілення її змістовного матеріалу; переклади її тексту на музику тощо), дисертант доводить, що для широкого загалу представників світової культури ідейний світ молитви Господньої ставав не тільки культурно-естетичною основою буття, особливою сферою творчого інтересу, але й найвишого гатунку мірилом, еталоном їх повсякденно-практичного існування.

На основі аналізу чисельних фактів репрезентації в культурі християнізованих народів загальновідомих канонічних структур, автор робить висновок про те, що глибинною, суттєвою тенденцією звернень різних епох, культур, віруючих до молитви "Отче наш" є прагнення виявити і посилити, виділити і по-новому усвідомити, розвинути намічені у ній позачасові, "наскрізні" і загальнозначущі істини і проблеми людського буття.

У висновках узагальнюються основні положення дисертаційного дослідження.

Основні положення дисертації відображено в публікаціях:

1. Гудима І. П. Специфіка і роль молитви у християнстві // Люди на і світ. - 1996. N 7. (0.6 д. а.).

2. Гудима І. П. Молитва в християнстві. Молитовні цикли. Функції молитви // Релігієзнавчий словник. - Київ, 1996. (0.2 д. а.).

3. Гудима І. П. Молитва в системі християнських вірувань. (Депон. в ДНТБ України від 20.01.95., N152-Ук95). - Київ, 1995. (0.81 д. а.).

4. Гудима І. П. Молитва як елемент релігійного культу: праксеологічний аспект // Феномен релігії: природа, структура, функціональність. (Тези Всеукраїнського колоквиуму). - Київ, 1996. (0.08 д. а.).

5. Гудима І. П. "Псалми Давидові" Т. Г. Шевченка // Творчість Т. Г. Шевченка в контексті світової літератури. (Тези міжнародної наукової філологічної конференції). - Черкаси, 1995. (0.04 д. а.).

6. Гудима І. П. Відношення " людина-Бог" в творчості Т. Г. Шевченка // Людина в творчості Т. Г. Шевченка. (Тези міжнародної наукової філологічної конференції). - Черкаси, 1996. (0,04 д. а.).

7. Гудима І. П. Формування світоглядної культури студентів// Професіоналізм і творчість в учбовому процесі. (Тези науково-методичного семінару). - Київ, 1993. (0,08 д. а.).

АННОТАЦІЯ

Гудыма И. П. "Молитва как элемент религиозного культа и явление культуры". Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 - религиоведение (философия религии).

Национальный Аграрный Университет, 1996.

Кандидатская диссертация является религиоведческим исследованием закономерностей возникновения, генезиса и функционирования в жизнедеятельности личности и общества молитвы, ее сущностного ядра и разнообразных проявлений, влияния на культуру, очерчиваются основные методологические принципы исследования; рассматриваются специфика и роль молитвы в христианстве, начальные этапы ее становления, отражение содержания и духа христианских молитв в культуре христианизированных народов.

Ключевые слова: молитва, христианство, комунікація, культура.

By Gudima I.P. The prayer as an element of a cult and the phenomenon of culture.

The thesis is for candidate's degree on the investigation of religion (the code of the specialisation 09.00.11).

Kiev, National Agricultural University, 1996.

The candidate thesis is the religious studies of the regularity of origin, development and functioning of the prayer in the life of a person and society, its essentiality - kernel and various manifestations; influence on culture. The peculiarity and the role of the prayer in the system of christian belief, the begining stage of its genesis are revealed; the specification of reflection of the contents and the spirit of the christian prayers in the human culture is traced.

The key words: prayer, christianity, communication, culture.

438378

АВ 35.398

Підписано до друку 8.07. 1996. Формат 60x84 1/16. Папір арсетн.
Друк оперативний. Ум.др.арк. 116 Тираж 120 прим. Зам. N 266

Редакційно — видавничий відділ ЧПІ
257006, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 460, 4к.